

**KUIDAS UURIDA
KULTUURI?**

GIGANTUM HUMERIS

SARJA KOLLEGIUM

Airi-Alina Allaste (Tallinna Ülikool)

Irina Belobrovtseva (Tallinna Ülikool)

Karsten Brüggemann (Tallinna Ülikool)

Marju Kõivupuu (Tallinna Ülikool)

Mihhail Lotman (Tallinna Ülikool)

Rain Mikser (Tallinna Ülikool)

Hannes Palang (Tallinna Ülikool)

Ülar Ploom (Tallinna Ülikool)

Kristjan Port (Tallinna Ülikool)

Jaan Puhvel (California Los Angelese Ülikool)

Tõnis Põder (Tallinna Ülikool)

Rein Raud (Tallinna Ülikool)

Raivo Stern (Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Instituut)

Marek Tamm (Tallinna Ülikool)

Peeter Torop (Tartu Ülikool)

Jaan Valsiner (Aalborgi Ülikool)

Anna Verschik (Tallinna Ülikool)

Airi Värnik (Tallinna Ülikool)

KUIDAS UURIDA KULTUURI?

KULTUURITEADUSTE METODOLOOGIA

Koostanud ja toimetanud
Marek Tamm

TLÜ Kirjastus
Tallinn 2016

Gigantum Humeris

Kuidas uurida kultuuri?
Kultuuriteaduste metodoloogia

Raamatu väljaandmist on toetanud Eesti Kultuurkapital

Keeleliselt toimetanud Sirje Ratso
Kujundanud ja küljendanud Sirje Ratso
Sarja makett: Rakett

Autoriõigus: autorid, 2016
Autoriõigus (koostamine): Marek Tamm, 2016
Autoriõigus: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2016

ISSN 2228-1029
ISBN 978-9985-58-826-0

TLÜ Kirjastus
Narva mnt 25
10120 Tallinn
www.tlupress.com

Trükk: Pakett

SISUKORD

Sissejuhatus. Mis on kultuur ja kultuuriteadused? (Marek Tamm)	7
1. Kultuurifilosoofia (Tõnu Viik)	51
2. Üldine kultuuriteooria (Rein Raud)	85
3. Kultuuriantropoloogia (Toomas Gross)	109
4. Kultuuriajalugu (Marek Tamm)	137
5. Kultuurisemiootika (Mihhail Lotman)	168
6. Kultuuripsühholoogia (Aaro Toomela)	202
7. Kultuuriuuringud (Piret Peiker)	231
8. Populaarkultuuri uuringud (Tõnis Kahu)	260
9. Kultuurianalüüs (Eneken Laanes)	284
10. Kultuurisotsioloogia (Airi-Alina Allaste, Kadi Annuk)	306
11. Kultuurigeograafia (Tauri Tuvikene)	334
12. Materiaalse kultuuri uuringud (Francisco Martínez, Patrick Laviolette)	355
13. Visuaalkultuuri uuringud (Krista Kodres)	382
14. Digitaalkultuuri uuringud (Indrek Ibrus)	417
Illustratsioonide loend	447
Autoritest	449
Nimeloend	451

SISSEJUHATUS

MIS ON KULTUUR JA KULTUURITEADUSED?

Marek Tamm

Kultuuri tähtsusest on tänapäeval saanud aksioom. Kõik, mida inimene teeb, vaatab või puutub, näib muutuvat kultuuriks (Assmann 2012: 13). Tihti väidetakse, et kultuur ongi see, mis eristab *Homo sapiens*'i teistest liikidest, mistõttu oleks kõige õigem inimest nimetada *Homo culturalis*'eks: „*Homo culturalis* on eelkõige tähendust otsiv liik, kes januneb oma olemasolu **tähenduse** järele ning on selle otsinguil leiutanud müüdid, kunsti, rituaalid, keele, teaduse ja kõik teised kultuurinähtused“ (Danesi, Perron [1999] 2005: 9). Samas vaimus on aastaid varem tõdenud saksa filosoof Ernst Cassirer (1874–1945), et inimest mõistusliku olendina, *animal rationale*'na, defineerimise asemel oleks täpsem nimetada teda *animal symbolicum*'iks, sest erinevalt teistest liikidest ei ole inimene üksnes füüsilise, vaid ka sümboolse maailma elanik: „Keel, müüt, kunst ja religioon on selle maailma osad. Need on mitmesugused lõimed, mis kokku moodustavad sümbolite võrgustiku, inimkogemuse tihedakoelise kogumi. Igasugune inimese mõtte ja kogemuse areng täiustab ja tugevdab seda võrgustikku. Enam ei kohta inimene reaalsust vahetult; ta ei saa seda enam silmast silma näha. Füüsiline reaalsus näib taanduvat sedamööda, kuidas inimese sümboolne toimimine edeneb.“ (Cassirer [1944] 1999: 46–47) Talle sekundeerib omakorda ameerika antropoloog Clifford Geertz (1926–2006), kelle väitel „inimene on endakootud tähistusvõrkudesse püütud loom“ (Geertz [1973] 2007: 79).

Kui kultuuri tähtsustamisel tundub valitsevat üksmeel, siis kultuuri määratlemis- ja uurimisvõimalusi vaadeldes on olukord teine. Kultuur on üks neist „olemuslikult vaidlustatud mõistetest“ (Gallie 1956), mille defineerimises üksmeelt ei terenda, ent millest ei paista olevat võimalik ka lahti öelda. Siinne sissejuhatus püüab visandada

vältimatult lünkliku ülevaate sellest, kuidas on kultuuri aegade jook-sul mõistetud ja uuritud, sooviga pakkuda üldine taust järgnevatele peatükkidele, mis keskenduvad konkreetsetele kultuuriteaduslikele distsipliinidele või valdkondadele. Ülevaade on liigendatud kolmeks omavahel põimitud osaks: esmalt käsitlen kultuuri mõistet ajalooliselt (diakrooniliselt), seejärel teoreetiliselt (sünkrooniliselt), lõpetuseks peatun kultuuri teadusliku uurimise kireval kujunemislööl.

Mis on kultuur? Ajalooline vaade

Sõna „kultuur“ on oluliselt vanem kui kultuuri mõiste (vt Niedermann 1941, Jörg 1992, Baecker 2001). See on tuletatud ladina nimisõnast *cultura* (< *colo, colere*), mille tähendusväli on võrdlemisi avar ja viitab korraga nii 'hoolditsemisele', 'harimisele', 'põllundusele', 'arendamisele', 'täiustamisele' kui ka 'austamisele'. Viimane tähendusaspekt on pärandanud meile teisegi tähtsa termini – „kultuse“ (< *cultus*). Algses tähenduses oli „kultuur“ seotud eeskätt maaharimisega, nii kasutab seda näiteks Marcus Porcius Cato Vanem (234–149 eKr) oma teoses „Põlluharimisest“ („*De agri cultura*“). Tänapäevases tähenduses sündis „kultuur“ metafoorina, mida teadaolevalt esimesena kasutas Marcus Tullius Cicero (106–46 eKr), kui ta võrdles oma „Tusculumi arutluste“ („*Tusculanae disputationes*“, 45 eKr) teises raamatus (II, 5, 13) inimhinge põlluga, mis õige harimiseta vilja ei kannu, ning järeldas, et „filosoofia ongi hinge harimine“ (*cultura autem animi philosophia est*) (vt Novara 1986). Cicero välmitud võrdpilt võitis järgmistel kümnenditel teatud populaarsuse, seda kohtab näiteks Valerius Maximuse ja Horatiuse tekstides (Oniga 2009). Pärilselt ei kadunud see kujund käibelt veel kristlikelgi sajanditel (Partoens 1999), ent metafoorne pruuk sai „kultuuri“ algsest, maaharimisega seotud tähendusest võitu siiski alles renessansiajastu humanistide töödes.¹

¹ Kultuuri tänapäevasele mõistele viitab klassikalises ladina keeles pigem sõna *humanitas*, mis vermiti kreeka παιδεία eeskujul ja mis viitab Cicero ja tema kaasaeg-

Varauusaja esimestel sajanditel tegi „kultuur“ läbi mitu olulist tähendusnihet. Esimest muutust markeerib 16. sajandi Itaalias, Prantsusmaal jm kujunenud arusaam kultuurist kui omaette tervikust, seotusest, mis valitseb uskumuste, kunstide, teaduste, õiguse ja keele vahel. Teise tähtsa nihke käigus liikus kultuuri mõiste individuaalselt tasandilt kollektiivsele. Kui Cicero päevil, nagu ka veel renessansiajastulgi, iseloomustas kultuur ja kultuursus üksnes indiviide – oma vaimu sai igaüks vaid ise harida –, siis alates 17. sajandist kujunes kultuurist ühtlasi kollektiivne väärtuskategooria, mis lubas eristada kultuurseid rahvaid barbaarsetest ehk kultuuritustest rahvastest.

Ladinakeelne *cultura* juurdus laensõnana suuremates Euroopa rahvakeeltes alates 17. sajandist, saavutades kõige ulatuslikuma populaarsuse saksa keeles. Prantsuse, veidi hiljem ka inglise keeles tekkis „kultuurile“ 18. sajandil tugev konkurent, samuti ladina keelest tuletatud uudissõna „tsivilisatsioon“ (< *civilitas*). Kuigi kahe sõna semantiline väli suuresti kattus, siis seda kõnekamad olid väikesed erinevused, mis ajapikku süvenesid. „Kultuur“ viitab traditsiooniliselt pigem individuaalsele edenemisele, „tsivilisatsioon“ kollektiivsele, kui esimene seondub eeskätt vaimsete väärtustega, siis teine hõlmab ka ainelisi. Niisamuti võib prantsus- ja ingliskeelne sõna *civilisation* käia poliitiliste, majanduslike ja sotsiaalsete arengute kohta, samas kui saksa *Kultur* puudutab peamiselt vaid hariduse, kõlbluse, kunstide ja uskumustega seotud aspekte.² Selle

sete kasutuses hariduse kaudu täiustatud inimsusele. Hiljem, keisririigi ajal läheneb *humanitas* tähenduselt inimsõbralikkusele ehk humaansusele, kujunedes vasteks veel teiseleegi kreeka sõnale, φιλανθρωπία'le (Veyne [1989] 2004, Balbo 2012).

² „Kultuuri“ ja „tsivilisatsiooni“ selge eristamise üks kulminatsioon on tõenäoliselt Oswald Spengleri (1880–1936) mõjukas ja mahukas uurimus „Õhtumaa allakäik“ (1918, 1922), kus, nagu autor ise rõhutab, käsitatakse neid kahte sõna „esmakordselt perioodi tähenduses, ranget ja paratamatut **orgaanilist järgnevust** iseloomustavate väljenditena“. Spenglerile on tsivilisatsioon kultuuri vältimatu saatuse, selle arengu kõrgpunkt, ent ühtlasi allakäigu algus: „Tsivilisatsioon on **ülim ja kunstlikem** seisund, mille kõrgemat liiki inimene võib saavutada. Ta on lõpetuseks; ta järgneb tekkimisele kui tekkinu, elule kui surm, arengule kui tardumus“ (Spengler [1918] 2012: 60).

mõistepaari ajaloolist kujunemist on uurinud sotsioloog Norbert Elias (1897–1990), kelle käsitluses tuleb kujunenud kontseptuaalse eristuse lähteid otsida sotsiaalsetest erinevustest: kui Prantsusmaal kandis tsivilisatsiooni-ideed õukond, siis Saksamaal oli vaimsete ideaalide eestvedajaks haritud kodanlus, kes sidus ennast teadlikult kultuuri-ideega, et selgemini eristuda prantslasi matkivast saksa õukonna-aadlist (Elias [1939] 2005: 85–142). Ehkki ajapikku, eriti 20. sajandi viimastel kümnenditel on eristus hakanud hajuma, elab see keeles siiski endiselt edasi, nii et tihti tõlgitakse inglise või prantsuse „tsivilisatsioon“ saksa keeles „kultuuriks“ ja vastupidi.³

Tänapäevasele lähedase sisu andsid „kultuurile“ eeskätt 18. sajandi saksa valgustajad, kelle seast tuleb esile tõsta Johann Gottfried Herderit (1744–1803) ja tema panust. Herderit võib pidada kultuurirelativismi – kultuuride ühismõõdutuse põhimõtte varaseks sõnastajaks (Berlin 2000: 168–242, Sikka 2011). Ta oli üks esimesi, kes kinnitas, et kultuuride mõistmiseks tuleb neid tunda nende ajaloolisuses ja ainulaadsuses, et ükski kultuur pole pelk vahend teise, kõrgema kultuuri poole (nagu leidis mõni prantsuse valgustaja).⁴

³ Eesti keel on kujunenud tugeva saksa keele mõju all ning „kultuur“ sigines eesti kirjakeelde tõenäoliselt millalgi 19. sajandi kolmandal veerandil saksa laensõnana. See figureerib juba Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatu esimeses trükis (1869) ja seda kohtab mitmel puhul 1870.–1880. aastate perioodikas. Kui esialgu kasutati saksa keele eeskujul vormi „kultu(u)r“, siis 1880. aastatel ilmub sellele *a-lõpp*: „kultu(u)ra“; arvatavasti on tegemist saksa laensõna latiniseeringuga. (Täna selle tähelepaneku eest Udo Uibot.) Uue sõna populariseerimisel tegi suure töö ära Villem Reiman (1861–1917), eriti oma 4-köitelise sariväljaandega „Eesti kultura“ (1911–1915). Selle esimeses köites pakub Reiman ühtlasi välja ühe varastest eestikeelsetest kultuuri definitsioonidest: „Kulturaga tähendame meie edusammude ja võitude hulka, mida inimesesugu aineliste ja vaimuliste varanduste poolest teadmises ja kunstis, viisides ja kommetes, töö ja elu avaldustes esimestest algustest saadik enesele on omandanud.“ (Reiman 1911: 3)

⁴ Herderi olulise eelkäijana tuleb nimetada itaalia õpetlast Giambattista Vicot (1668–1744), kelle uuenduslikud ideed avastati põhiosas küll alles 19. sajandil ja kelle teostega Herder tutvus pärast seda, kui oli oma kultuurikontseptsiooni juba välja töötanud. Kuigi Vico ei tematiseeri kultuuri mõistet, joonistub tema töödest võrdlemisi selgelt välja arusaam kultuuride paljususest ja ainulaadsusest, igauks neist väljendab mingit kollektiivset ja taandamatut inimkogemust (vt Verene 1981, Berlin 2002: 21–167).

Kuigi Herder eelistas kasutada sõna „kultuur“ endiselt ainsuses, leidis ta, et igal kultuuril on oma kordumatu individuaalsus ja sellel põhinev väärtus, mis tähendab, et kultuure on palju ja neid ei saa hinnata universaalse mõõdupuuga (Geuss 1999: 34–35; Löchte 2005: 27–47). Kultuurikandjaks luges Herder rahvast, mis lõi ideelise aluse rahvakultuuri väärtustamisele, olgu siis tegemist kirja- või suuliste kultuuridega.⁵

Herderi kultuurikäsitlust võib pidada põhiolemuselt etnograafiliseks või antropoloogiliseks, „kultuuri all mõistetakse siin suurte inimgruppide elukorralduse viisi ning seda elukorralduse viisi määratlevate või struktureerivate kollektiivsete uskumuste ja ettekujutuste tervikut“ (Viik 2011: 62). Alates 19. sajandi teisest poolest kujuneski „kultuuri“ kõige tähtsamaks sisustajaks ja edendajaks antropoloogia, mis teatud mõttes monopoliseeris selle termini kasutuse mitmekümneks aastaks, eriti ingliskeelses maailmas (Harris 1968, Pasquinelli 1996, Kuper 1999, Ly 2006, Muller 2005, Moore 2009). Tõenäoliselt ühe aegade jooksul kõige mõjukama kultuurimääratluse pakkus 1871. aastal välja Briti antropoloogia üks rajajaid, Oxfordi ülikooli esimene antropoloogiaprofessor Edward Burnett Tylor (1832–1917). Oma kaheköitelise uurimuse „Primitiivne kultuur“ („Primitive Culture“, 1871) juhatab ta sisse lausega: „Kultuur või tsivilisatsioon, selle sõna laias etnograafilises tähenduses, on see keeruline tervik, mis hõlmab teadmist, usku, kunsti, kõlblust, õigust, kombeid ning kõiki muid oskusi ja harjumusi, mis inimene ühiskonna liikmena omandab.“ (Tylor [1871] 1920: 1) Tylori teos oli panus üldisesse „kultuuriteadusesse“ (*science of culture*), nagu ta ise valdkonda nimetas, mis püüdis tuvastada kultuuri

⁵ Nii Herder kui paljud teised 18. sajandi autorid kasutasid „kultuuri“ ligilähedase sünonüümina tihti terminit „vaim“ (pr *esprit*, sks *Geist*). Seegi viitas mingit kollektiivi ühendavale kooselu korraldusele ja ühistähendustele. Prantsuse valgustusfilosoofid (Montesquieu, Voltaire jt) eelistasidki „vaimu“ enamasti „kultuuri“ terminile, tõenäoliselt nende eeskujul juurdus see kiiresti ka saksa keeles; Herder oli üks selle aktiivseid kasutajaid, ent oma filosoofia nurgakiviks kirjutas „vaimu“ esimesena Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831). Samast kontseptuaalsest traditsioonist sündis 19. sajandil ka *Geisteswissenschaft*, tänapäeva humanitaarteaduste eelkäija.

arengu seaduspärasid ja sisemist sidusust. Jagades ajastu progressiivset vaimu ja evolutsionistlikke põhimõtteid, soovis Tylor võrdleva meetodi toel rekonstrueerida inimühiskonna „tsiviliseerumise“ peamised arenguastmed ja loogika.

Erinevalt Briti evolutsionistlikest antropoloogidest (Tylori kõrval veel näiteks Lewis Henry Morgan (1818–1881)), keda huvitasid kultuuri arengu üldised seadused, eelistas Ameerika antropoloogia üks alusepanijaid Franz Boas (1858–1942) rääkida kultuuride paljususest ja nende erinevatest arenguvõimalustest. Kultuuri tunnuseid tuleb eritleda esmalt konkreetsetes kontekstis, rõhutas Boas, selmet tugineda üldistele evolutsioonilistele mallidele. Saksamaal sündinud ja õppinud Boase kultuurikäsitlus on selgelt võrsunud saksa valgustuse ja romantismi pinnaselt. Herderi vaimus pidas ta kultuure ühismõõdotuks, väliselt ühtseteks, ent seesmiselt heterogeenseteks kooslusteks, ning soovis kirjeldada võimalikult põhjalikult iga konkreetset kultuuri nii, nagu seda tajuvad kultuurikandjad ise (Bunzl 1996). 1911. aastal ilmunud mõjukas ja poleemilises raamatus „Primitiivne teadvus“ („The Mind of Primitive Man“) määratleb Boas kultuuri järgmiselt: „Kultuuri võib defineerida kui vaimsete ja füüsiliste reaktsioonide ja tegevuste totaalsust, mis iseloomustab üksikisikute käitumist, kes kollektiivselt ja individuaalselt moodustavad mingi sotsiaalse grupi oma loodusliku keskkonna, teiste gruppide, selle grupi liikmete ja iga indiviidi enese suhtes. See hõlmab ka nende tegevuste tulemusi ja rolli selle grupi elus.“ ([1911] 2013: 193) 1899. aastal valiti Boas Columbia ülikooli antropoloogia-professoriks New Yorgis ja selles ametis kujundas ta olulisel määral Ameerika järgmise antropoloogide põlvkonna käsituse nii oma erialast üldiselt kui ka kultuurist kitsamalt. Teiste seas kuuluvad tema õpilaste hulka Alfred L. Kroeber (1876–1960), Edward Sapir (1884–1939), Ruth Benedict (1887–1948) ja Margaret Mead (1901–1978), kes igaüks on jätnud märkimisväärse panuse kultuuri antropoloogilise mõtestamise ja uurimise, mõjutades sealjuures oluliselt kultuurikontseptsioone humanitaar- ja sotsiaalteadustes laiemalt (Moore 2009: 65–116).

Kuigi kultuuri avar, antropoloogiline arusaam kujunes alates 19. sajandi lõpust väga mõjusaks, ei saa seda siiski pidada ainsaks ega tingimata kõige levinumaks. Rööpselt elas edasi teine käsitlusviis, mis sidus kultuuri inimvaimu kõige täiuslikumaks või peenemaks peetud saavutustega. Kui vaadata näiteks varaseid, 19. sajandi teisel poolel, 20. sajandi alguses kirjutatud kultuuriajaloolisi uurimusi, siis tegelevad need valdavalt sotsiaalse eliidi vaimuloominguga, kaunite kunstide, ideede ja teaduste ajaloo. Sellegi käsitluse lätteid võib otsida 18. sajandi valgustajate töödest, eriti kontseptuaalsest kõrgkultuuri ja rahvakultuuri vastandusest, mis vaatamata Herderi ja tema mõttekaaslaste pingutustele oli laadilt pigem normatiivse iseloomuga ja väljendas eliidi põlglikku suhtumist lihtrahvasse (Storey 2003).⁶

Väga tõhusalt, eriti ingliskeelses maailmas, põlistas selle vastanduse inglise luuletaja ja kultuurikriitik Matthew Arnold (1822–1888) raamatuga „Kultuur ja anarhia“ („Culture and Anarchy“, 1869). See lühike teos esitab õilistatud nägemuse kultuurist, mis peab meid kaitsma pealetungiva labasuse ja korratuse eest. Kohe raamatu eesõnas avab Arnold meeldejääva kujundlikkusega oma ettevõtmise sihte: „Selle essee kogu eesmärk on soovitada kultuuri kui suurt päästjat meie praegustest raskustest: kultuuri, mis on meie täieliku täiuse taotlus, püüd saada kõigi meid enim puudutavate küsimuste kohta teada parimat, mida maailmas nendest on mõeldud ja öeldud,

⁶ Hea kontrasti Herderi üleskutsule väärtustada rahvakultuuri avaldusi pakuvad baltisaksa literaatide reaktsioonid Herderi palvele saata talle eestlaste ja lätlaste rahvalaule, mida ta soovis avaldada oma antoloogias „Rahvalaulud“ („Volkliede“, 1778). Nii kirjutab näiteks Vönnu praost Heinrich Baumann kirjas Riia orbudekohtu raamatupidajale Jakob Benjamin Fischerile 13. märtsil 1778: „Teatage mulle ometi, armas sõber! Mida tahab hr. kindralsuperintendent Herder [...] teha meie läti rahvalauludega? See suur mees. See on mulle veel tõeline mõistatus, mida ma ei ole suuteline lahendada.“ (LVVA, f. 4038, n. 2, s. 304, l. 57, tsit Jürjo 2004: 401) Indrek Jürjo kommenteerib: „Baumann ei olnud oma hämminguga kaasaegsete seas erand. Enamik baltisaksa literaate jagas terve 18. sajandi vältel Hannoveri saadiku Weberi seisukohta, kes imestas läbireisil Eestimaal aastatel 1714 ja 1718, et pastorid ei ole veel võõrutanud eesti talupoegi nende „metsikutest lauludest“ (*wüsten Gesange*).“ (*Ibid.*)

ning suunata selle teadmise kaudu värske ja vaba mõtte voog uhtma päritud kujutelmi ja harjumusi, mida me praegu järgime ustavalt, kuid masinlikult – kujutledes asjatult, et järgimise ustavuses on midagi vooruslikku, mis suudab hüvitada masinlikkusest sündiva kahju.“ (Arnold [1869] 2006: 5) Arnold ei defineeri konkreetset, mida ta peab silmas pealkirjas „kultuurile“ vastandatud „anarhia“ all, ent teost lugedes saab peagi selgeks, et „termin „anarhia“ toimib suuresti sünonüümina populaarkultuurile“, s.t töölisklassi ajaviiteharjumustele, mis ähvardavad levida üle kogu ühiskonna (Storey [1997] 2015: 20).

Arnoldi esitatud konservatiivne kultuurimudel püsis elujõulisena 20. sajandi keskpaigani, iseäranis Inglismaal, seda edendasid teisedki mõjukad õpetlased, nende seas kirjanduskriitik Frank Raymond Leavis (1895–1978), kes kohandas Arnoldi arusaamu 1930. aastate briti kultuurikontekstile, mida Leavise hinnangul iseloomustab üleüldine standardiseerumine ja rahvapärastumine. „Kultuur on olnud alati vähemuse hoida“, kinnitab Leavis, ja leiab, et selle vähemuse autoriteet on nüüdseks lõplikult kahtluse alla seatud (Leavis, Thompson [1933] 1977: 3). Hirm rahvahulkade võidukäigu ees toitis paljude kirjameeste mõtteid Teise maailmasõja eel. Hispaania filosoof José Ortega y Gasset (1883–1955) hoiatas 1930. aastal „masside mässi“ eest, mis tähendaks kõrgkultuuri kadu ja metsluse naasmist. Massiajastu inimesel puudub ehe kultuur, leiab Ortega y Gasset, „keskmise inimese „ideed“ ei ole autentses mõttes ideed ega nende omamine kultuur“. Kui aga puudub kultuur, on tulemuks barbaarsus: „Ja ärgem tehkem illusioone, just see hakkab tooni andma Euroopas edeneva masside mässi tingimustes“ (Ortega y Gasset [1930] 2002: 90–91).

Kui konservatiivsed kultuurikriitikud muretsesid, et massikultuuri võidukäik tähendab sotsiaalse korra ja kultuurilise autori-teedi lagunemist, siis rühm pahempoolselt meelestatud saksa filosoofe, keda tunneme Frankfurdi koolkonnana, väitsid vastupidist: uus massikultuur üksnes taastoodab senist ühiskondlikku korda, mässib inimesed tarbimiskultuuri püünistesse ja tasalülitab nende

algatusvõime; anarhia asemel võtab maad konformism. Koolkonna kaks liidrit, Theodor W. Adorno (1903–1969) ja Max Horkheimer (1985–1973), töid 1944. aastal käibebe termini „kultuuritööstus“, et analüüsida massikultuuri toimet ja tulemusi. Nad väitsid, et massid ei loo ise endale kultuuri, vaid seda söödab neile ette kultuuritööstus, s.t ühiskondlik eliit. Tööstuslikus mõttes tähendab kultuuriline tootmine ühtsustamist, ent varjatud kujul: igal kaubal on individuaalsuse hõng, mis loob illusiooni tarbija valikuvabadusest. Adorno resümeerib: „Kultuuritööstus tähendab tarbijate tahtlikku löimimist ülevalt poolt. See sunnib kokku tuhandeid aastaid lahus seisnud kõrge ja madala kunsti sfääri. Ja seda mõlema kahjuks.“ (Adorno [1963] 1997: 337)

Kultuuri uurimise uus laine Teise maailmasõja järel sai suuresti alguse kriitilisest diskussioonist elitaarse kultuurikontseptsiooniga, mis tõmbas selge eraldusjoone kõrg- ja massikultuuri vahele. Laine peamised eestvedajad olid briti õpetlased Richard Hoggart (1918–2014), Raymond Williams (1922–1988) ja nende kolleegid, kelle initsiatiivil loodi 1964. aastal Birminghami ülikooli juurde Kaasaegsete Kultuuriuuringute Keskus (KKK, Centre for Contemporary Cultural Studies). KKK rüpes sündinud „kultuuriuuringud“ (*cultural studies*), mis püüdsid ühtaegu nii ületada eelmisest sajandist pärandiks saadud binaarset kultuurimudelit kui ka aidata mõista uut reklaami-, tarbimis- ja televisioonimaailma, tuginesid kontseptuaalses plaanis palju Boase-järgsele Ameerika kultuuriantropoloogiale (Bennett 2015). Teedrajava tähtsusega olid koolkonna kujunemises Hoggarti autobiograafilise mündiga käsitlus „Kirjaoskuse kasutusvõimalused“ („The Uses of Literacy: The Aspects of Working Class Life“, 1957) Põhja-Inglismaa töölisklassi argikultuurist 1930.–1950. aastatel ja Williamsi uurimus „Kultuur ja ühiskond“ („Culture and Society“, 1958) kultuuri-idee sotsiaaljalaloost Inglismaal 18. sajandi lõpust 20. sajandi keskpaigani. Kui Hoggart näitab inglise tööliskultuuri sisemist rikkust ja mitmekesisust, siis Williams demonstreerib veenvalt, kuidas kultuur kui väärtuskategooria on alati olnud seotud sotsiaalmajanduslike mullistustega. Birminghami

kultuuriuringute metodoloogilise platvormi, mille kolmas tähtis kujundaja oli Jamaica päritolu briti kultuuriteoreetik Stuart Hall (1932–2014), võtab hästi kokku keskuse viies ametlik aastaaruanne 1969. aastast. Selles seatakse sihiks käsitada kultuuri kõige avaramas tähenduses kui „väärtuste ja tähenduste mustrit või konfiguratsiooni teatud ühiskonnas“, teiseks tahetakse hõlmata kõiki kultuuri vorme, olgu need siis „kõrged“, „populaarsed“ või „madalad“, ja kolmandaks soovitakse näha neid kultuurivorme sotsiaalse elu lahutamatu osana (CCCS [1969] 2013: 883–885).

Briti kultuuriuringud ja nende suur edu märgivad teatud mõttes Boase-järgse antropoloogilise kultuurikäsituse triumfi 20. sajandi lõpukümnendite humanitaar- ja sotsiaalteadustes. Kultuur muutus „tavaliseks“, igasuguse (täendusliku) inimtegevuse üldnimetajaks. 1970.–1980. aastate tõenäoliselt kõige kaalukamaks kultuurimõtestajaks kujunes ameerika antropoloog Clifford Geertz, kelle raamat „Kultuuride tõlgendamine“ („The Interpretation of Cultures“, 1973) piiritleb pikaks ajaks lääne kultuuriteoreetilise aruteluruumi. Kuigi laadilt esseekogude, käsitas Geertz oma teost tervikliku „kultuuriteoreetilise traktaadina“ ([1973] 1993: viii), panusena „tõlgendava kultuuriteooria“ väljatöötamise. Geertzi kultuurikontseptsioon on teadlikult semiootilise orientatsiooniga, kultuur koosneb tema sõnul „sotsiaalselt väljakujunenud tähendusstruktuuridest“ ([1973] 2007: 92). Ta võrdleb kultuuri tekstiga, mis koosneb kultuurisõltelistest sümbolitest, mida antropoloog peaks püüdma „lugeda“ ja tõlgendada – neid „tihedalt kirjeldama“. Samas hoiatab ta kultuurilise reduktsionismi eest: „Tõlgitsetavate märkide (mida ma provintslikke pruuke eirates nimetaksin sümboliteks) omavahel seotud süsteemidena ei ole kultuur mitte võim, miski, millest võiks kausaalselt tuletada sotsiaalseid sündmusi, käitumisviise, institutsioone või protsesse; see on kontekst, miski, mille raames neid on võimalik arusaadavalt – see tähendab, tihedalt – kirjeldada.“ Pakub huvi, et Geertziga rööpselt ja temast sõltumatult kujundasid Tartu–Moskva koolkonna semiootikud eesotsas Juri Lotmaniga (1922–1993) välja oma semiootilise kultuuriteooria, millel on Geertzi omaga selge

ühisosa.⁷ 1973. aastal ühiselt kirjutatud „Kultuurisemiootika teesides“ on sedastatud: „Semiootilisest vaatepunktist võib kultuuri vaadelda kui erinevate semiootiliste süsteemide hierarhiat, kui tekstide summat ja nendega seotud funktsioonide kogumit või kui teatud seadeldist, mis genereerib neid tekste.“ (Lotman *et al.* [1973] 2013: 118) Sealsamas pakutakse välja võimalus käsitleda kultuuri analoogselt individuaalse mälumehhanismiga, „kui teatud kollektiivset seadeldist informatsiooni säilitamiseks ja töötlemiseks“ (*ibid.*). Kaks aastat varem oli Lotman koos Boriss Uspenskiga kirjutanud samas vaimus: „Meie käsitame kultuuri kui **kollektiivi mittepärilikku mälu**, mis avaldub teatava keeldude ja ettekirjutuste süsteemina.“ (Lotman, Uspenski [1971] 2013: 212)

Kultuuri mõiste antropoloogiline ja semiootiline avardamine aitas läinud sajandi paaril viimasel kümnendil kaasa kultuurilise vaatenurga kiirele ekspansioonile paljudesse inimteadmise valdkondadesse, tagantjärele hakati seda nimetama „kultuuriliseks pöördeks“ (*cultural turn*). See 1990. aastatel käibeleväinud kujund viitas kultuuri ootamatule populaarsusele paljudes humanitaariaharudes, huvi pöördumisele tähenduste, sümbolite, väärtushinnangute ja ettekujutuste uurimise vastu (Bachmann-Medick [2006] 2016). Võrdlemisi kiiresti ulatusid siirded humanitaarteadustest kaugemale, „kultuurilisest pöördest“ hakati rääkima geograafias, majandusteaduses, sotsioloogias, rahvusvahelistes suhetes, õigusteaduses jm (vt nt Ray, Sayer 1999; Roseneil, Frosh 2012). Märkiliseks võib pidada mõjuka ameerika politoloogi Samuel P. Huntingtoni (1927–2008) suure populaarsuse pälvinud katset seletada globaalseid konflikte kultuuriliste terminitega (Huntington [1996] 1999). Mõni aasta hiljem osales ta programmilise koguteose koostamisel, mille pealkiri kõneleb iseenda eest: „Kultuur on tähtis“ (2000). Teose

⁷ Kui mul avanes 2003. aastal võimalus Geertzi käes küsida tema vaadete sarnasuse kohta Lotmani ja Tartu–Moskva koolkonna töödega, siis vastas ta: „Mulle on varemgi öeldud, et minu ideed sarnanevad Juri Lotmani ja Tartu koolkonna ideedega, aga enne oma töö alustamist ei olnud ma Lotmani töid lugenud ega tunne neid tänini kuigi hästi.“ (Gross, Tamm 2003: 329)

eessõnas kirjutab Huntington: „Käesolevas raamatus huvitab meid eelkõige see, kuidas mõjutab kultuur ühiskondlikku arengut. Kui kultuur hõlmab kõike, siis ei selgita ta midagi, seetõttu defineerime kultuuri puhtsubjektiivsete mõistete abil, nagu ühiskonnas valitsevad väärtushinnangud, hoiakud, veendumused, orientatsioon ning lähte-eeldused.“ ([2000] 2002: xix)

„Kultuurilise pöörde“ lätted ulatuvad aga tõenäoliselt akadeemiast kaugemale ja on seotud nihkega ühiskondlikes hoiakutes, mis avaldus näiteks üha laiemalt levinud väljendites, nagu „ärikultuur“, „hirmukultuur“, „vaesuskultuur“, „relvakultuur“ jne, ent niisamuti Ameerikas peetud nn kultuurisõdade⁸ või debattides mitmekultuurilisuse üle (Burke [2004] 2011: 28). Ameerika kultuurikriitik Fredric Jameson, kes „kultuurilise pöörde“ kujundi populaarsusele oluliselt kaasa aitas, nentis 1998. aastal: „Kultuurisfäär on hakanud laienema, samastudes aina rohkem turuühiskonnaga, nii et seda ei piiritle enam varasemad traditsioonilised või eksperimentaalsed vormid; kultuur on imbutunud argiellu, ostlemisse, kutsetöösse, mitmesugustesse televisuaalsetesse vabaajaveetmise vormidesse, turutoodangusse ja nendesamade turutoodete tarbimisse – tõepoolest, igapäevaelu kõige varjatumatesse soppidesse ja nurkadesse.“ (Jameson 1998: 111) Kuid kultuuri ekspansioon ei piirdunud üksnes läänemaailmaga, ameerika antropoloog Marshall Sahlins kirjutab asjakohaselt, et „kultuurilise eneseteadvuse areng imperialismi endiste ohvrite seas on üks maailmaajaloo tähelepanuväärsemaid nähtusi 20. sajandi lõpul. „Kultuur“ – sõna ise või mõni selle kohalik vaste – on igapäevaelu huultel. [Kõik] avastavad, et neil on „kultuur“. Sajandeid võisid nad olla seda vaevu märganud.“ (Sahlins [1993] 2005: 474)

Tagantjärele tarkuses saab tõdeda, et kultuurilise pöörde suure populaarsuse esimene ohver oli sõna „kultuur“. Sajandi viimasel

⁸ Nimetus „kultuurisõjad“ (*culture wars*) viitab peamiselt 1990. aastate alguses Ameerika Ühendriikides puhkenud avalikule debatile konservatiivsete ja liberaalsete väärtuste üle, eriti hariduse, abordi, perekonna, immigratsiooni, homoseksuaalse jms küsimustes. Nimetuse tõi käibe James Davison Hunteri teos „Kultuurisõjad: Heitlus Ameerika määratlemise üle“ („Culture Wars: The Struggle to Define America“, 1991).

kümnendil võttis maad süvenev rahulolematu olukorra üle, kus kultuur oli hõivanud kogu silmapiiri, kus kõikjal nähti kultuuri ja kus kõike sellega seletati (Breidenbach, Nyíri 2009). Kultuur osutus mõistena korraga liiga avaraks, sidusaks, püsivaks, hõlmavaks, passiivseks, terviklikuks, piiritletuks, samas kui uued tuuled soosisid paindlikkust, muutlikkust, hübriidsust, teovõimet, dünaamikat, vastuokslikkust, protsessuaalsust. Päevakorra leosis loosung, et tuleb hakata „kirjutama kultuuri vastu“ (Abu-Lughod 1991), kõlalsid üleskutsed „kultuuriga hüvasti jätta“ (Trouillot 2002), asendada see üksikmõistetega (Kuper 1999) jne. Antropoloog Robert Brightman tuvastas kümnendi keskel erialakirjandusest koguni viisteist kriitilist argumenti kultuuri mõiste kasutamise kahjuks, mh süüdistati seda rassismis, essentsialismis ja politiseerituses (Brightman 1995; vrd Brumann 1999, Hegeman 2012: 21–40). Leebemad kriitikud nägid lahendust selles, kui asendada totaalsusele kalduv nimisõna „kultuur“ samatüvelise omadussõnaga (Appadurai 1996: 12–13, Knauff 2002: 35–36, Cañas Bottos 2009: 147) või siis käsitada „kultuuri“ sootuks tegusõnana (Street 1993). Pole muidugi üllatus, et kultuuri järel langes kriitika alla ka kultuuriline pööre: veel kümnendi lõpus ilmus koguteos, mis kutsus üles liikuma „teisele poole kultuurilist pööret“ (Bonnell, Hunt 1999), samas vaimus on hiljem kõlanud soovitus „kultuurilisest pöördest ära pöörduda“ (Hegeman 2012: 8). Mõistagi ei tähenda sajandilõpu „akadeemilisele kultuurimaaniale“ (Sewell 1999: 36) järgnenud kainenemine, et sõnast „kultuur“ on nüüdseks vabanatud või välja kasvatatud, pigem tuleb nõustuda ameerika antropoloogi James Cliffordi ettenägeliku tõdemusega: „Kultuur on sügavalt kompromiteeritud idee, ent siiski ei saa ma ilma selleta hakkama“ (Clifford 1988: 10; vrd Sahlins 1999, Zammito 2010, Jahoda 2012).

Mis on kultuur? Teoreetiline vaade

Eelnevast ülevaatest peaks olema ilmne, et kultuuri on püütud aegade jooksul defineerida väga mitmel moel. Nende definitsioonide kogumisest ja süstematiseerimisest on saanud koguni omaette väike teadusala. 1952. aastal avaldasid kaks ameerika antropoloogi, Alfred Kroeber ja Clyde Kluckhohn (1905–1960), raamatu „Kultuur: Kriitiline ülevaade mõistetest ja määratlustest“ („Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions“), mis püüdis ingliskeelsest teaduskirjandusest kokku korjata kõik teadaolevad kultuuridefinitsioonid. Kui teose esimene, sissejuhatav osa pakub mõisteajaloolise ülevaate „kultuuri“ kujunemisest, rõhuga saksa ja inglise keelele, siis teine osa koondab 164 kultuurimääratlust, liigitades need eraldi seitsmesse rühma. Koos saatetextides esitatuga figureerib autorite kinnitusel aga teoses kokku ligemale kolmsada kultuuridefinitsiooni (Kroeber, Kluckhohn 1952: 149, mrk 4a). Pakutud kuus rühma (seitsmes sisaldab „ebatäielikke definitsioone“) jagunevad järgmiselt: (a) kirjeldav, kus rõhk on kultuuritunnuste loetlemisel; (b) ajalooline, kus rõhk on sotsiaalsel pärandil ja traditsioonil; (c) normatiivne, kus toonitatakse reeglite ja ideaalide tähtsust; (d) psühholoogiline, kus fookuses on õppimine, käitumine, kohanemine jms; (e) struktuuriline, kus rõhk on kultuurimustritel ja ülesehitusel; (f) geneetiline, kus tähelepanu all on kultuuriloome, artefaktid, ideed ja sümboolid. Kroeber ja Kluckhohn ei piirdunud siiski ainult definitsioonide reastamise ja rühmitamisega, vaid tegid raamatu viimases osas katse sünteesida senised määratlused uueks definitsiooniks: „Kultuur koosneb sümboolite – inimrühmade eripäraste, muuhulgas ka artefaktides kehastuvate saavutuste – kaudu omandatud ja edasi antava käitumise põhjal ning jaoks loodud eksplitsiitsetest ja implitsiitsetest mustritest; kultuuri olemuslik tuum koosneb traditsioonilistest (s.t ajaloost tuletatud ja ajalooliselt sõelale jäänud) ideedest ja eriti neile liituvatest väärtustest; kultuurisüsteeme võib ühelt poolt pidada tegevuse saadusteks, teiselt poolt edasist tegevust tingivateks elementideks.“ (Kroeber, Kluckhohn 1952: 181)

Kroeberi ja Kluckhohni raamatule viidati järgmistel kümnenditel sageli, tõi, pahatihti vaid tunnustusena kultuuri defineerimise võimatusest (s.t rõhutati pigem kogutud määratluste suurt hulka, mitte autorite üritust need uueks definitsiooniks lõimida). Nelikümmend aastat hiljem tegid kaks ameerika kultuuridevahelise kommunikatsiooni uurijat uue kultuuridefinitsioonide revisjoni katse, koondades ühtede kaante vahele 200 kultuurimääratlust, aga pakkumata neile sealjuures paraku analüütilist raamistust (Baldwin, Lindsley 1994). Raamat sai aga aluseks seni kõige viimasele ja ulatuslikumale ettevõtmisele kultuuridefinitsioonide kogumise ja süstematiseerimise vallas – nelja autori koostatud koguteosele, mis kätkeb 313 kultuurimääratlust, lisaks mitu teemakohast käsitlust (Baldwin *et al.* 2008). Põhiosa korjest on tehtud 1952. aasta järel ilmunud tekstidest, samuti on püütud kaasata võimalikult esinduslikku valikut humanitaar- ja sotsiaalteaduslikest distsipliinidest. Nagu eelmistegi teoste puhul, on ka siin aluseks üksnes ingliskeelsed tekstid. Kuigi kogutud definitsioonid on esitatud autorite järgi alfabeetiliselt, eristavad koostajad seitset määratluste põhitüüpi, markeerides igaüht märksõnaga: (a) struktuur või muster: definitsioonid, mis käsitlevad kultuuri mingite elementide (nt ideed, sümboolid) süsteemi või raamina; (b) funktsioon: definitsioonid, mis näevad kultuuri vahendina millegi saavutamiseks; (c) protsess: definitsioonid, mis keskenduvad kultuuri sotsiaalsele konstrueerimisele; (d) tulem: definitsioonid, mis määratlevad kultuuri artefaktide võtmes; (e) täiusdamine: definitsioonid, mis käsitlevad kultuuri indiviidi või rühma enesearendamisena kõrgema teadmise või kõlbluse nimel; (f) võim või ideoloogia: definitsioonid, mis keskenduvad rühmapõhisele võimule; (g) rühmaliikmelisus: definitsioonid, mis räägivad kultuurist piirkonna või inimrühma või siis nendesse kuulumise võtmes (*ibid.*, 29–30). Erinevalt Kroeberist ja Kluckhohnist ei paku koguteose koostajad omapoolset kultuuridefinitsiooni, vaid nendivad ajastu vaimuga kooskõlas, et kultuuri polegi võimalik definitsiooniga püüda: „Pigem on tegemist tühja määrgiga, mida igapäevased toimijad – ja sotsiaalteadlased – täidavad ise tähendusega. Kultuuri